

Fenomen ZLOvenija: v precepu med digitalnim aktivizmom in omrežnim individualizmom

Abstract

The ZLOvenija Phenomenon: A Tension Between Digital Activism and Network Individualism

The contribution analyses the Slovenian phenomenon called "ZLOvenija" (i.e. "EVIlenia"), which was created as an online hub that gathered intolerant and violent comments from Facebook users. The collected statements, which Facebook users published on their profiles, were targeting immigrants. This kind of intervention offers several analytical focuses. In this article, it is approached as an example of digital activism, as it reflects the motives, forms and effects of civil engagement in digital culture, addressing also some tensions and paradoxes of network activism. Based on the theories of the social aspects of social networks and their role in the expansion of social and political engagement, the article exposes the problem of network individualism and egocentric audiences that might appear within the context of extreme or polarised opinions, and the distinction between (non)anonymous posts published on online profiles (but wrongly perceived as a "private sphere of friends"), and the public performance of social identities in the same networks. By analysing "EVIlenia" as an ethnographic case study of public intervention, and combining the findings based on a structured in-depth interview with the initiator of the portal, attention is drawn to its three levels, namely to its technical matrix as an infrastructure, the choices and aims of the producers, and user practices and responses to them, with an aim to point to the very ambivalent relationships within this example of digital activism.

Keywords: social online networks, digital activism, ZLOvenija, network individualism, hate speech, case study, in-depth interview

Tanja Oblak Črnič is a professor at the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana. (tanja.oblak@fdv.uni-lj.si)

Povzetek

Prispevek obravnava fenomen »ZLOvenija«, ki je v obliki spletišča nestrpnih in sovražnih izjav uporabnikov in uporabnic omrežja Facebook nastal kot odmevna spletna intervencija, ki ponuja več analitičnih poudarkov. V tukajšnjem članku nastopa kot primer digitalnega aktivizma, saj ponuja razmislek o vzgibih, oblikah in učinkih množičnega civilnodruženega (so)delovanja v digitalni kulturi, obenem pa razkriva tudi določene paradokse omrežnega aktivizma. S pomočjo študij o digitalnih družbenih omrežjih in njihovi vlogi pri širjenju tako družbeno-politične participacije kot tudi mnenjskega ekstremizma obravnavamo problem omrežnega individualizma in egocentričnih javnosti ter opozorimo na distinkcijo med (ne)anonimno oz. zasebno in javno profilizacijo identitet v družbenih omrežjih. Skozi etnografsko študijo primera in s pomočjo poglobljenega intervjuja z avtorjem ZLOvenije pojasnjujemo razliko med individualistično/zasebno in kolektivno/javno logiko digitalnega komuniciranja, pri čemer podrobneje analiziramo portal na ravni same tehnološke matrice, producerskih izbir in načel ter praks samih uporabnikov ter širših odzivov nanje. Cilj prispevka je tako skozi omenjene ravni opozoriti na pomembna ambivalentna razmerja v izbrani študiji digitalnega aktivizma.

Gljučne besede: družbena omrežja, digitalni aktivizem, ZLOvenija, sovražni govor, omrežni individualizem, študija primera

Tanja Oblak Črnič je profesorica na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. (tanja.oblak@fdv.uni-lj.si)

Uvod

Konec oktobra 2015, med t. i. »begunsko krizo«, je številne medijske, digitalne in tudi ulične prostore za kratek čas okupirala *ZLOvenija*. Anonimen in danes ne več delujoči spletni portal je nastal kot spletišče, na katerem so se zbirale nestrpne in sovražne izjave, skupaj z imeni, priimki in fotografijami uporabnic in uporabnikov Facebooka, ki so nasprotovali prihodu tujcev in migrantov. Na splošno naj bi šlo za »nekakšen vzklik oziroma opozorilo na položaj« (avtor *ZLOvenije*), torej za reakcijo na (re)akcije posameznikov in posameznic, ki so na svojih osebnih profilih na družbenem omrežju Facebook ob prehajanju migrantov in migrantk čez slovensko državno mejo podpihovali sovražstvo. S pozivi k sistematični agresiji in poboji nad pred vojno bežečimi ljudmi so ne le oživili izrazoslovje, prisotno v času fašizma in nacizma, temveč razširjali nasilje v digitalnem prostoru, ob zmotni predpostavki, da gre za zasebne, drugim nevidne in širši javnosti skrite prostore. A *ZLOvenija* je skozi v omrežje vpeto komunikacijsko matrico tovrstne podpornike nasilja in genocida postavila na piedestal ter z identifikacijo njihovih imen, fotografij ter posamičnih izjav posameznike in posameznice, domnevno skrite v omrežni krog prijateljev, preobrazila v javno prepoznavne nestrpneže in simpatizerje skrajnega sovražstva. Odzivi na *ZLOvenijo* so bili številni, a različni. Po navedbah nekaterih je portal »povzel najhujše, najbolj neokusne in bedaste izjave ‚navadnih‘ sodržavljanov in jih pospremil z imenom in priimkom ter njihovo fotografijo« (opazovalec Rudolf)¹, po mnenju varuhinje človekovih pravic RS pa je sama »pobuda dosegla svoj namen in med drugim sprožila vsebinsko razpravo o tem, kaj je sovražni govor in kako se nanj odzivati«². Po mnenju samih prebivalcev, ki so se znašli v *ZLOveniji*, in tudi nekaterih komentatorjev, pa je šlo za nepošteno, zmanipulirano in nedopustno akcijo, ki krivdo za strah pred tujci usmerja na napačne akterje.

ZLOvenija kot fenomen zagotovo odpira vrsto zanimivih dilem in morebitnih analiz. Na tem mestu si zastavljamo vprašanje: Kako razložiti lahkotnost sovražnih objav ter na etničnih osnovah izključujočih reakcij v digitalnih miljejih in v čem je portal *ZLOvenije* kot odziv na zaznano spletno nasilje specifičen? Kakšno vlogo imajo pri tem posamezniki kot uporabniki omrežnih medijev in kako se na sovražstvo in nasilje odzivajo družbeno angažirani državljani? Cilj pričujoče diskusije je tako umesiti *ZLOvenijo* na področje »novih komunikacijskih agend« (de Zuniga, 2015), ki nastajajo na precepu med digitalnimi platformami in civilnodružbeno angažiranostjo. *ZLOvenija* namreč lahko nastopa kot večplastna študija primera, saj ponuja razmislek o številnih problematikah, ki se nanašajo na šibko ali pomanjkljivo razumevanje komunikacijskih vzorcev, ki jih ponujajo sodobne konvergenčne tehnologije. Obenem pa kaže na pomanjkljivo poznavanje kontekstov

¹ Gre za pisni odziv, objavljen na blogerskem portalu *Kritika konservativna*, ki je dostopen na: <https://kritikakonservativna.com/2015/10/29/neznosna-lahkost-krutosti/>.

² Gre za izjavo, dokumentirano v prispevku z naslovom *Zlovenija – sodobni sramotilni steber, ki je dosegel svoj namen*, ki je bil objavljen 6. novembra 2015 na portalu 24ur.com.

družbenega (so)bivanja v digitalni kulturi, ki je pogosto zaznamovano z nejasno ločnico med fizičnim, realnim dogajanjem »tu in zdaj« in posredovanimi, domnevno »virtualnimi« in zato manj oprijemljivimi posledicami tovrstnih praks, kot tudi z močno zamajano distinkcijo med javnimi, zasebnimi in anonimnimi prostori digitalnih omrežij.

V prispevku digitalno komuniciranje razumemo skozi eno od perspektiv do digitalnih medijev, in sicer jih obravnavamo predvsem kot civilnodružbene in javne omrežne platforme, ki temeljijo na specifični tehnološki infrastrukturi, a raznoliki družbeni vlogi. Kot poudarja namreč Gillespie (2010), že sam pojem »platforma« nosi raznotere pomene: lahko gre za računalniški ali arhitekturni koncept, ki pa ga lahko razumemo tudi figurativno v družbeno-kulturnem in političnem smislu: kot politični oder in performativno infrastrukturo, ki ne le omogoča, temveč predvsem medira in konstruira performativnost družbenih dejanj. Čeprav je skušal portal z navidezno preprostim kopiranjem sovražnih in nasilnih objav posameznikov in posameznikov, spremljajočih se komentarjev, pripetih vizualnih gradiv in podob opozoriti, »kako se med ljudstvom širi zlo«, se je skozi isto platformo problem sovražstva do tujcev individualiziral: s področja kolektivne skrbi se je prestavil na individualno breme posameznika ter posledično reducirjal begunsko krizo na problem »navadnih nestrpnostev«.

Gledano na splošno se tako v prispevku sprašujemo, kakšne vrste protislovij se srečujejo na izbrani študiji primera, ki je kot blogerski portal v obliki civilnodružbene intervencije s transparentnim vpogledom v sovražni digitalni vsakdan pripomogel k razgrnitvi sovražne govornice do tujcev v digitalnem okolju. Pričujoči prispevek ima zato več ciljev: 1. Proučiti razkorak med individualistično in kolektivno naravo digitalnega komuniciranja, predvsem v kontekstu državljske participacije in mediatizacije ekstremnega izražanja mnenj; 2. opozoriti na distinkcijo med (ne) anonimnim izražanjem in javno profilizacijo identitet na družbenih omrežjih, ki je med uporabniki pogosto napačno razumljena kot zasebna last; in 3. s pomočjo študij o digitalnih družbenih omrežjih in njihovi vlogi pri širjenju civilnodružbenega (so)delovanja ter mnenjskega ekstremizma opozoriti na problem omrežnega individualizma in egocentričnih javnosti.

Metodološko gledano temelji obravnava portala kot študije primera na etnografskem pristopu, in sicer v kombinaciji dveh vidikov: neposredno skozi perspektivo producentov, torej »avtorjev« same intervencije, in posredno skozi pozicijo njenih »prebivalcev«, torej v portal umeščenih posameznikov. Ko prikazujemo ZLOvenijo skozi prizmo samih avtorjev, se opiramo na gradivo, pridobljeno iz strukturiranega intervjuja z avtorjem ZLOvenije,³ ki bo lahko v prihodnje predmet še dodatnih analiz in drugačnih poudarkov, saj odpira vrsto zanimivih razsežnosti samega fenomena. Na tem mestu postavljamo v ospredje analizo o intenci in sami

³ Tukajšnji prispevek je nastal kot vsebinski in analitični dodatek k pogovoru z avtorjem spletne intervencije ZLOvenija, ki je objavljen kot del pričujoče tematske številke.

poziciji idejnih pobudnikov ter njihovih konkretnih izkušnjah, ki so jih kot aktivisti doživeli pri samem projektu. V tem kontekstu predvidevamo, da je ZLOvenijo mogoče brati kot primer »aktivistične kulture«, za katero je med drugim značilno, da je »ujeta v tenzično razmerje med načelom politične avtonomije, kot jo zagovarjajo aktivisti, in ‚individualistično‘ avtonomijo, kot jo promovirajo platforme družbenih medijev« (Barassi, 2015: 14). V delu, kjer k ZLOveniji pristopimo skozi pozicijo njenih državljanov, pa analiza ne izhaja neposredno iz delovanja in praks posameznikov, temveč iz percepcije njihovih nagibov, ki so jih spodbudili k sovražnim izjavam ter posledično tudi pripomogli h ključnemu (pre)obratu na portalu: ta se je namreč izrazil skozi transformacijo prvotno sovražnih mnenj v skesane prošnje za umik teh izjav, tudi skozi javno zapisana opravičila za napačna ali neustrezna izražena stališča v njihovih lastnih osebnih profilih.

Prispevek je tako sestavljen iz treh sklopov: v prvem prikažemo družbena omrežja kot dinamične in nenehno spreminjajoče se objekte, ki imajo kot civilnodružbeni prostori določene zahteve in tudi omejitve. V drugem delu pa se pozornost v celoti usmeri na ZLOvenijo, pri čemer jo sprva umestimo na področje digitalnega aktivizma in omrežnih platform, v nadaljevanju pa angažirano intervencijo prikažemo skozi ambivalentna razmerja na treh ravneh: na ravni infrastrukture, na ravni avtorjev oziroma iniciatorjev portala in na ravni njenih »uporabnikov« oziroma »prebivalcev« ZLOvenije.

Družbena omrežja kot dinamični objekti in heterogeni prostori

Odnos med digitalnimi tehnologijami in civilnodružbeno oz. politično aktivnostjo ostaja vsaj na področju medijskih študij že več kot desetletje predmet številnih obravnav (Hague in Loader, 1999; Hacker in Van Dijk, 2000; Dahlberg, 2001; Oblak, 2003), z naglo normalizacijo družbenih medijev pa smo priče ponovni revitalizaciji tega čedalje bolj kompleksnega področja raziskovanja (Barassi, 2015; Dahlgren, 2009; 2013; Mihalidis, 2014; de Zuniga, 2015). K razkrivanju političnih potencialov Facebooka in Twitterja ter civilnodružbenih okoliščin, v katerih skušajo mnogi akterji nagovarjati »nišne skupnosti« (boyd in Ellison, 2007) in aktivirati širše množice, je pripomogla tudi nagla integracija nekoč ločenih spletnih servisov v mobilne konvergenčne pametne naprave, ki so kot novi personalni mediji postale trenutna družbena norma.

A zdi se, da je nastanek različnih mikroblogerskih platform in razcvet spletnih družbenih omrežij prebudil podobne dileme kot pred tem anonimni spletni diskusijski forumi in posledično izzval nasprotujoče si odzive: po mnenju tehnoptimistov so pomembno oživili možnosti za avtonomno in transparentno javno izražanje mnenj, okrepili skozi množične medije strukturirano javno participacijo ter olajšali iskanje somišljenikov in s prestopanjem siceršnjih fizičnih meja vzposta-

vili nove možnosti za integracijo skupnosti (Jones, 1998; Jankowski, 2000; Malina, 1999), po mnenju tehnoskeptikov in kritikov pa nasprotno, odprli pot blatenju, neodgovornemu in ekstremističnemu delovanju ter spodbudili izražanje nedemokratskih, rasističnih in seksističnih stališč.⁴ Tovrstni »konceptualni spori« o vzrokih in dejavnih, ki spletne vzorce komuniciranja namesto v demokratično, strpno, z argumenti in dialogom podprto obliko diskusij spreminjajo v prostore ksenofobije, sovraštva in nasilja, so še vedno predmet znanstvenih razprav.⁵ Podobno v študijah ni konsenza o razumevanju pomena ekspresivne (politične) participacije, kvečjemu nasprotno: nekateri avtorji ekspresivnost kot element političnega delovanja celo v celoti zavračajo (denimo Verba, Scholzman in Bradly, 1995).

Vendarle imajo spletna družbena omrežja⁶ – od prvega javnega zagona Facebooka leta 2004, množičnega videokanala YouTube v 2005 ter leta zatem mikroblogerskega omrežja Twitter –, ki so v množični »kulturi aplikacij« (Zittrain, 2008) dostopna že s klikom na pametne naprave, s pozicije uporabnikov oz. njihovih občinstev svojstvene specifične in tudi zahteve (boyd in Ellison, 2007; Papacharissi, 2009; van Dijck, 2013). Kot opozarja José van Dijck (2013) predstavlja ravno družbena omrežja pomembno transformacijo v primerjavi s predhodnimi različicami medijev spleta 1.0:

Omrežni mediji so bili predvsem generični servisi, na katere se je bilo mogoče prijaviti ali jih aktivno izkoristiti za gradnjo skupin, a sami niso omogočali avtomatske povezanosti z drugimi. S spletom 2.0 so se spletni servisi preobrazili iz kanalov za omrežno komuniciranje v interaktivna, dvostranska orodja za omrežno družbenost. (van Dijck, 2013: 5)

Četudi predpona »družbeni« v odnosu do medijev implicira, da so platforme uporabniško-centrične, nadaljuje avtorica (2013: 11), pa so obenem po njenem mnenju močno avtomatizirani sistemi, ki tovrstne povezave upravljajo in tudi manipulirajo z njimi. Takšna družbenost, vkodirana skozi tehnologijo, posledično formalizira človeške aktivnosti, jih upravlja in z njimi manipulira, s tem pa platforme upravljajo tudi družbenost v vsakdanjem življenju posameznikov (ibid.: 12).

Ena ključnih ugotovitev nedavne kvantitativne študije o učinkih družbenih omrežij na civilnodružbeno aktivnost je denimo pokazala, da zmorejo družbe-

⁴ Ta ne ostajajo le težko dokazljiva in posledično nesankcionirana, temveč na dolgi rok znižujejo standarde javnega diskurza, saj povečujejo občutek neodgovornosti in možnost izogibanja posledicam za dejanja v digitalnem prostoru.

⁵ Na tovrstne trende so opozarjale že zgodnje študije interneta in računalniško posredovane komunikacije (npr. Gurak, 1999; Spears in Lea, 1994; Wilhelm, 1999).

⁶ Gre za termin, ki se nanaša na angleško različico »social network sites«, ki bi se v direktnem prevodu glasil »strani družbenih omrežij«. Ker pa se »strani« zares nanašajo na »spletna mesta«, kot prevod ponujamo termin »spletna družbena omrežja«, pri čemer pridevnik »spletna« v nadaljevanju pogosto opustimo.

na omrežja spodbuditi in obogatiti participacijo ter s tem generirati odgovorne in angažirane državljane, a je pri tem ključnega pomena, *kako* jih uporabljamo (de Zuniga in Shahin, 2015: 87). Kazalec načina uporabe pa je, kot opozarja van Dijckova (2013), omejen na dano tehnološko matrico. Te so »neizogibno avtomatizirani sistemi, ki upravljajo in manipulirajo povezave tako, da s kodiranjem odnosov med ljudmi, stvarmi ter idejami v algoritme sledijo željam« (2013: 12), kar posledično vodi v (medsebojno) povezljivost in (avtomatizirano) povezanost. Nastajajoča »platformska družbenost« pa generira svojstven značaj nestalnosti, saj se nove platforme permanentno odzivajo na potrebe uporabnikov, njihovih lastnikov, kot tudi na reakcije kompetitivnih platform in širše tehnološke ter ekonomske infrastrukture, v okviru katere se razvijajo. Zato, poudarja avtorica, so »nikoli dokončani, temveč dinamični objekti« (2013: 7), ki imajo vsaj tri ključne lastnosti: 1. temeljijo na personalno generiranih profilih, ki tvorijo, 2. sociabilno omrežje med seboj povezanih akterjev, med katerimi se vzpostavlja, 3. omrežna družbenost.

1. *Personalno generiran profil*. V zelo splošnem pomenu so družbena omrežja ustvarjena kot konglomerat osebnih profilov, ki jih v sicer zamejeni in vnaprej dani tehnološki matrici oz. platformski arhitekturi uporabnik oblikuje sam, skladno z njegovo lastno intenco, veščinami, okusom, pričakovanji in cilji. Našteti dejavniki pa se nenehno spreminjajo, saj so odvisni od življenjske faze, v kateri se lastnik ali lastnica profila nahaja, in pripisanega statusa.⁷ Kot opozarja Zizi Papacharissi (2009), sta že sam izbor omrežja in individualna performativnost v njem odraz širšega »kastnega sistema okusov«, ki je tudi razredno, spolno, generacijsko, kulturno in politično pogojen. Profil zato ni statična slika posameznika oz. uporabnika, temveč je spreminjajoč, fluiden element, ki odraža zahtevno dinamiko sodobnih novomedijskih praks (Hartley, Burgess in Bruns, 2015), obenem pa je strukturno določen. Zato je fleksibilna, a sociabilna narava ustvarjanja vtisa (boyd in Ellison, 2007) v profilnih podobah družbenim omrežjem inherentna praksa.

2. *Sociabilnost skozi interaktivnost*. Druga pomembna specifika družbenih omrežij je njihov interakcijski moment, saj so profili v primerjavi z nekoč bolj statičnimi spletnimi stranmi nujno vpeti v vnaprej določene in ves čas spreminjajoče se sezname oz. kolekcije drugih oseb: najsi gre za skrbno izbrane prijatelje, družinske člane ali sorodnike, kar daje individualnemu omrežju bolj intimen značaj, ki pa se lahko – ne glede na intenzivnost in namen širjenja občinstva – poljubno razširi na poklicne vezi, znance, interesne skupine in druge institucionalne akterje. Njegova dostopnost v smislu odprtega, javnega profila ali skritega, bolj vase zaprtega in zasebnega profila, pa je rezultat uporabniške izbire. A družbena omrežja niso napolnjena le z individualnimi profili, nasprotno, vanje se stekajo tudi številne organizacije, društva, skupnosti, politične institucije in tudi mediji. Vse to, kot pra-

⁷ Ime Facebook že samo po sebi postavlja »obrazce« kot ključno izhodiščno točko v omrežju, ki generira »knjigo obrazov«. Pozornost zato ni nujno na temi ali besedilu, temveč na podobi, ki postaja čedalje bolj estetizirana.

vijo Carroll Glynn, Michael Huges in Lindsay Hofmann (2012: 114), pa uporabnike omrežij intenzivno povezuje ne le med seboj, temveč tudi z »medijskimi zgodbami in medsebojnimi vezmi«. Zato družbena omrežja niso le prostori izrekanja individualnih, osebnih mnenj, temveč so vse bolj atraktiven prostor za množično informiranje in medsebojno povezovanje, ki deluje po logiki »usmerjenosti nase«.

3. *Omrež(e)na družbenost*. Specifični karakteristiki družbenih omrežij sta tudi interaktivnost in participatornost, ki pomembno določata njihove potenciale za civilnodružbeno delovanje. Kot opozarjajo nekatere študije (npr. de Zuniga, 2009; Rojas in dr., 2005; Rojas, 2008), lahko neformalni, tehnološko posredovani pogovori pomagajo pri izmenjavi informacij, premislekih o problemih in tudi prepoznavanju novih možnosti za civilnodružbeno aktivnost. Zato ni nepomembno, v kakšnih omrežjih – glede na njihovo velikost, gostoto in kakovost vezi – se posameznik v digitalnem kontekstu nahaja (glej de Zuniga in Shahin, 2015).

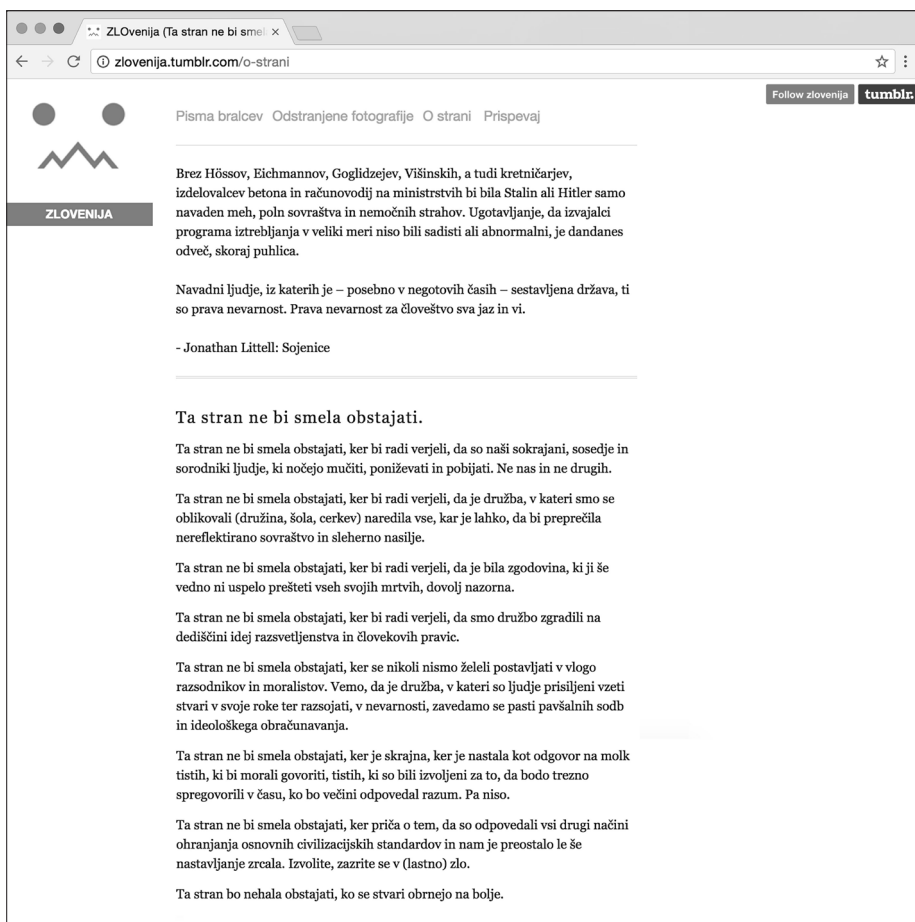
ZLOvenija v funkciji aktivizma, digitalnih medijev in kritične javnosti

V primerjavi s »starimi« tehnologijami spleta 1.0 zahteva torej analiza družbenih omrežij drugačno perspektivo, sploh v odnosu do javnega, civilnodružbenega delovanja. ZLOvenija je denimo lahko dober primer t. i. »participativne kulture« (O'Reilly, 2005; Jenkins in dr., 2009; Oblak, 2016), saj je bila oblikovana v digitalnem prostoru s pomočjo orodja za množično distribucijo sporočil in vizualnih vsebin, ki jih v osnovi generirajo uporabniki sami. Obenem izpolnjuje portal ZLOvenija glede na zgornje karakteristike tako rekoč vsa načela družbenih omrežij: profil je ustvarjen v blogarski platformi, omogoča avtomatizirano povezanost izbranih izjav in fotografij posameznikov skupaj z direktnimi odzivi nanje, kar tvori tudi medsebojno družbeno povezljivost. ZLOvenija nadalje deluje kot »projekt v delu«, saj gre za dinamičen, nenehno dopolnjujoč in spreminjajoč se prostor s fleksibilno strukturo na relativno fiksni tehnični infrastrukturi.

Kot je še danes zapisano na uvodni strani spletne platforme (glej spletno stran ZLOvenija), je projekt ZLOvenija imel tri konkretne cilje: 1. sprožiti debato o problematiki sovražnega govora; 2. opozoriti ljudi, da je splet javni prostor in da imajo njihove besede pomen in težo, tako za okolico kakor tudi za njih same; in 3. nastaviti zrcalo in obsoditi sleherno nestrpnost in nasilje. Odzivi na nastali projekt so bili številni, a ne enoznačni, in zdi se, da je ZLOvenija odprla veliko več dilem, kot so si pobudniki predstavljali. Identifikacija napadalnih izjav, ki so bile sprva zamejene v manjše in fragmentirane, razpršene kroge, ter njihova koncentracija na enem prostoru sta osebne objave in zasebna mnenja postavili v povsem nov kontekst in jih posledično transformirali: posameznikov zasebni občutek popolne svobode misli in izražanja mnenj se je preobrazil v popolno nasprotje – v javen in omreženim množicam dostopen prostor, ki je izzval splošno začudenje in ogorčenje. ZLOvenija

je tako v dnevu ali dveh postala dežela z obrazi in imeni posameznikov in posameznic, ki so izražali napadalna in sovražna stališča do tujcev.

V smislu družbeno-političnega delovanja pa je ZLOvenija tudi dober primer digitalnega aktivizma. A kot kritično opozarja Veronica Barassi (2015), je za razumevanje in učinkovitost različnih poskusov digitalnega aktivizma ključen ravno družbeni in politični kontekst, v katerem nastajajo, saj so vsakdanje rabe družbenih medijev med aktivisti

Logotip in manifest ZLOvenije

definirane skozi neskončen proces pogajanj z »samoosrediščeno« logiko tehnologij spleta 2.0. Ta proces pogajanj pa se spreminja iz konteksta v kontekst, saj je pogosto odvisen od *medijskega imaginarija* aktivistov ali, z drugimi besedami, od njihove potrebe, da lastne družbenomedijske prakse preoblikujejo glede na politične kulture in projekte. (Barassi, 2015: 14)

Tudi zato je pomen ZLOvenije treba interpretirati skozi širši kontekst, v katerem je nastala: problematičnost medijskega poročanja o prihodu in položaju migrantov, odsotnost obravnave ustreznih vprašanj, napačne odločitve političnih elit in popolno ignoriranje civilnodružbenih pobud, ki *mainstream* medijev niti niso dosegle, so ustvarili okoliščine za pomanjkljivo razumevanje »begunske krize«, obenem pa skozi odzive strahu, panike in neozaveščenosti o problemu migracij spodbujale nastajanje sovražne javne govornice, tudi ali predvsem na spletu. Vse do te mere, da so »rodile« ZLOvenijo kot deželo »nacionalnega sovražnega razpoloženja«, ki so jo sooblikovali dominanten medijski diskurz in konkretne poteze oblasti: Slovenija je, med drugim, postavila žičnate ograje na lastnih mejah in s tem sporočila, da begunci pomenijo grožnjo in nevarnost, pred katero se je treba zaščititi – tudi s nasilnimi sredstvi (več v Kozinc, 2016; Kurnik, 2016).

Nadaljnja posebnost ZLOvenije je njena prostorska in posledično tudi identitetna fleksibilnost, predvsem potem, ko je projekt izstopil iz digitalne sfere v fizični javni prostor. Ko so namreč posnetki iz digitalnega formata prestopili v fizični svet v obliki nalepk, je ZLOvenija dobila nov pospešek: vdor nestrpnega izrazja iz digitalnega prostora, ki deluje kot fizično zamejena in oddaljena simulacija, je prerastel v realni, nemediatiziran prostor, fizična razgaljenost identitet pa je delovala kot objava tiralic za iskanje oseb, ki so prekršile črko zakona. A kot v intervjuju pojasni avtor portala, je bil tovrstni prehod podob z nasilnimi izjavami v fizični javni prostor povsem nepričakovan, je pa pomenil ključni preobrat, četudi je nastal na podlagi drugih pobud.

Nalepke portala ZLOvenija v fizičnem prostoru. © Mladina, Uroš Abram.

ZLOvenija: Manifestna in angažirana intervencija

V nadaljevanju se natančneje usmerjamo na analizo ZLOvenije kot spletne intervencije, in sicer konkretnih pobud in idej ob njenem samem nastanku, pa tudi praks ter izkušenj, ki so avtorje intervencije pripeljali do oblikovanja portala. O praksah, vzorcih delovanja, odzivih na portal in širšem odnosu do projekta sklepamo skozi tiste, ki so ZLOvenijo kot civilnodružbeno iniciativo ustvarili. Zato analizo podajamo s pomočjo izjav, zbranih v vnaprej strukturiranem intervjuju in pripadajočem gradivu.⁸

Pozornost v analizi je zamejena na tri dimenzije portala, skladno z modelom, kot ga je v študiji o družbeni zgodovini družbenih medijev koncipirala van Dijckova (2013). ZLOvenijo zato analitično razgradimo na: a) infrastrukturo, ki vključuje tehnično raven, na b) producente, kar vključuje idejno-družbeno raven ter na c) njene prebivalce, kar se nanaša na praktično-uporabniško raven. Omenjene ravni se v samem fenomenu seveda intenzivno prepletajo, a jih na tem mestu sistematično ločujemo, konceptualno pa razlagamo s pomočjo teorij digitalnega komuniciranja in civilnodružbenega delovanja v kontekstu digitalne kulture. Na vsaki od navedenih dimenzij skušamo identificirati prevladujoče oblike digitalnega komuniciranja in delovanja v okviru ZLOvenije, pri čemer nas še posebej zanimajo distinkcije med individualističnim in kolektivnim, zasebnim in javnim ter digitalnim in fizičnim.

Mediji so sicer ZLOvenijo omenjali z različnimi poudarki: nekateri kot »sodobni javni sramotilni steber« (24ur.com, 6. novembra 2015), drugi recimo z opisom »ko sovražni govor dobi obraz«, nekateri pa precej bolj sarkastično, kot denimo v prispevku z naslovom *Prijazni sosede* (Mladina, 30. oktober 2015). Pobudniki jo razumejo bistveno bolj enoznačno – kot spontano intervencijo, oziroma, kot poudarja sam avtor, »kot nekakšen vzklik oziroma opozorilo na položaj, ki je nastal, ko je bil splet zaradi begunske krize poln sovraštva. ZLOvenija ni bila zastavljena kot širši projekt, bila je precej spontana, nepripravljena, prej ‚napol‘ šala« (avtor ZLOvenije). Kljub spontanosti in nenačrtni izhodiščni formi pa rezultati analize pokažejo, da je projekt imel že vnaprej določene cilje in je temeljil na skrbno izbrani tehnični platformi, vendar so družbeno-politični kontekst in posamezni odzivi na portal pomembno spremenili prvotne prakse tako uporabnikov/državljanov, ki so se na portalu naselili, kot tudi samih avtorjev, ko so se odločali za njegov zaton in umik.

⁸ Osebni intervju je potekal 15. marca 2016 v prostorih FDV in je trajal približno uro in 40 minut. Vprašanja so bila oblikovana v treh ločenih sklopih: 1. začetki in konteksti intervencije, 2. odzivi, udeleženci in prakse portala ter 3. reakcije na projekt in njegov zaton. Za sodelovanje pri intervjuju in odzivnost v vmesnem času nastajanja tematske številke se zahvaljujemo avtorju portala, ki želi ostati anonimen. Uredništvu ČKZ se zahvaljujemo za transkripcijo intervjuja. Pripadajoče gradivo (medijsko poročanje o fenomenu, slikovno gradivo, manifest, logo itd.) so avtorici posredovali nosilci intervencije. V pričujočem prispevku je prikazan le del teh gradiv.

Tehnična platforma: ZLOvenija kot mikroblogerska, multimedijska skupnost

V tehničnem pogledu je intervencija klasičen primer blogerske skupnosti, v kateri potekajo selekcija, zbiranje in distribucija vsebin, a s posebno specifikjo, saj je namenjena predvsem hitremu in preprostem bloganju fotografij. Delovala je na posebej izbrani platformi, imenovani Tumblr⁹, ki v ospredje postavlja ravno vizualnost in preprosto distribucijo sporočil. Ali kot poudari avtor portala, platforma ponuja možnost, da »sugeriraš, pošlješ fotografijo, prosiš za objavo. Vse je na nadzorni plošči. Ti samo poklikaš, kaj lahko gre v objavo in kaj ne« (avtor ZLOvenije).

Prednost izbrane platforme naj bi bila tudi v tem, da omogoča hitro in preprosto nalaganje fotografij, obenem pa omogoča tudi deljenje vsebin znotraj skupnosti. Odločanje o objavi, torej vlogo vratarja, še vedno prepušča tistemu, ki sam blog nadzoruje. Vendar je odločanje o tem, katera sovražna izjava bo postala del ZLOvenije, kmalu prešlo iz samega ožjega centra aktivistične skupine k širšemu občinstvu, ki so ZLOveniji sledili, kar kaže na to, da je »imela učinek množičenja. Se pravi, ljudje so sami iskali in opozarjali na objave« (avtor ZLOvenije), kar je krepilo podobo portala kot skupnostnega truda in omreženih odnosov, ki presegajo ozke individualne interese ali cilje.

Producenti portala: ZLOvenija med množičnim in individualističnim aktivizmom

Množičnost in skupnostna narava ZLOvenije pa nista bili vgrajeni le v sam tehnični izbor platforme, temveč sta delovali kot idejno gibalno same intervencije. Kot je poudaril njen avtor, si je predvsem »želel, da se stvar razširi in doseže čim več ljudi. Da se čim bolj plastično opozori na problematiko sovražnega govora. Seveda pa je močno gibalno tudi občutek zadovoljstva, ko se vsebina, ki jo sproduciraš, razširi po internetu«. Po mnenju Castellsa (2009) smo v sodobnem globalnem kontekstu ravno zaradi novih množičnih platform priče pomembni transformaciji vzorcev informiranja in načinov komuniciranja: »množično komuniciranje sebstva« je namreč postalo prevladujoča oblika sodobne družbenosti. Zanj je značilno, da imajo vsebine oz. sporočila, ki jih samoustvarjajo posamezniki, sposobnost množičnega dosega globalnega občinstva. ZLOvenija je dober primer tovrstnega »množičnega komuniciranja sebstva«, četudi ji umanjka globalna dimenzija, saj je ostala zamejena v nacionalnem kontekstu med drugim tudi zato, ker je portal deloval izključno v slovenščini. Ne glede na to omejitev pa je v ZLOvenijo v izjemno kratkem času priteklo izjemno veliko sovražnih objav:

⁹ Omrežje, nastalo leta 2007, je v lasti Yahoo! in omogoča objavo ter sledenje multimedijskim blogom, ki so bodisi javne bodisi zasebne narave. V juniju 2017 na tej platformi gostuje denimo že več kot 349 milijonov blogov.

Trije smo jih iskali ves dan in vsak jih je naštel lahko deset, petnajst, morda dvajset, nismo pa nujno vseh tudi objavili. Bilo jih je tudi trideset, štirideset na dan, lahko bi jih bilo več. Na začetku smo imeli več bazena, ker si lahko gledal za nazaj. Potem, ko si tiste objavil, si moral čakati na nove. A vsak dan so prihajale nove stvari, čedalje več. (avtor ZLOvenije)

Kljub temu pa Barassijeva (2015: 79) v nasprotju z avtorji, ki v logiki »osrediščenja nase« in »množični komunikaciji sebstva« vidijo demokratične potenciale, opozarja na nujo po »kritični obravnavi povezanosti med spletno samokomunikacijo, individualizmom in kapitalističnim diskurzom«. Po njenem mnenju namreč individualistična avtonomija komuniciranja prek družbenih medijev ne vpliva le na procese politične participacije, temveč tudi na kolektivni proces konstrukcije pomena in interno politiko samih aktivističnih skupin. Zato je odnos med družbenimi mediji in političnim aktivizmom ravno rezultat »pogajanja samih aktivistov o ‚nase osrediščeni‘ logiki tehnologij spleta 2.0« (ibid.). Če torej ZLOvenijo pogledamo s te pozicije, je nase osrediščeno logiko družbenih omrežij izkoristila pri graditvi enovite platforme z lastnim imenom, logotipom in pripadajočim manifestom, vendar je tako centraliziran sistem uporabila za komuniciranje vsebin in objav, ki so nastajale »zunaj sebe«. Lahko bi celo rekli, da je ZLOvenija prej kot primer množičnega komuniciranja *sebstva* primer množičnega komuniciranja *drugih skozi sebe*.

Avtorica tudi opozarja, da je pri etnografskih analizah digitalnega aktivizma treba spoznati, kakšen »medijski imaginarij« oblikujejo aktivisti in kaj si predstavljajo, da z medijskimi tehnologijami v danem kulturnem in političnem kontekstu »počnejo«. Če ZLOvenijo analiziramo iz tega zornega kota, ugotovimo, da je vpeta v presečišče med idejo množičnega aktivizma ter javne obveščenosti na eni strani in individualizma ter odgovorne pozicije posameznika na drugi. Portal je namreč izhajal z namenom, »da se stvar razširi in doseže čim več ljudi«, kot pravi intervjuvanec, obenem pa »da se čim bolj plastično opozori na problematiko sovražnega govora« (avtor ZLOvenije). Gre torej za aktivistično razumevanje družbenih omrežij, ki kolektivno ozaveščajo širše množice na hiter in učinkovit način, vendar se pri opozarjanju na problematiko sovražnega govora omejijo na individualno raven posameznikov, državljanov, uporabnikov. Zato je tudi selekcija objav temeljila na iskanju podobnih vsebin ob jasni predpostavki, »da so izjave, ki smo jih izbrali, tako očitno sovražne, da nihče ne bi mogel dvomiti, da niso« (avtor ZLOvenije).

Državljeni ZLOvenije: samomodificirana egocentrična javnost

Portal je torej temeljil na namerni identifikaciji *individualnih oseb*, pri čemer je bila ZLOvenija radikalna, saj so se avtorji obranili z vnaprej varovano anonim-

nostjo, druge pa izpostavili »z imenom in priimkom ter sliko« (avtor ZLOvenije). Izpostavljeni so torej posamezniki kot osebe, pri čemer so avtorji intervencije zatem, ko se je portal »prijel« in je nanj pritekalo vsak dan več spornih izjav, ki so jih pošiljali drugi angažirani uporabniki, zgolj »filtrirali« med tistimi, ki so se jim zdele res primerne.

Selekcija objav pa ni potekala naključno, temveč je morala zadostiti trem vnaprej zastavljenim merilom: prvič, morala je biti *javne narave*, kar pomeni, da je objava morala biti del javnega in ne zasebnega omrežja posameznika. V tem pogledu ni šlo za objavo »prijatelja, iz katere pozneje ustvariš neki posnetek zaslona, ampak je že objavljena na eni od javnih strani«. Osebe torej ne nastopajo kot šele razkriti uporabniki, iz lastnih vase usmerjenih in zaprtih prostorov, temveč so bile v omrežju Facebook že v izhodišču prezentirane kot javni profili. Drugo merilo izbora izjave je bila *eksplicitna nasilnost vsebine* v sami objavi, kar pomeni, da je »eksplicitna v svojem grozodejstvu: eksplicitno govori o Hitlerju, o nacizmu, zažiganju, pobijanju, klanju in tako naprej«. Izbrane izjave so po mnenju avtorja ZLOvenije tipični primeri sovražnega govora, četudi so šele sčasoma postajali čedalje bolj pozorni na nejasne meje med rasističnimi, sovražnimi oz. nasilnimi izjavami: »S stopnjevanjem akcije in čedalje večjo pozornostjo, ki jo je doživljala, smo začeli bolj paziti na to, kaj se objavlja. Ampak definitivno gre za sovražni govor« (avtor ZLOvenije). In tretjič, pri selekciji objav je bila ključna ravno *vsakdanjost vizualnih podob*, ki se je tudi svojstveno modificirala oz. prilagajala, saj, kot opozori avtor, »nismo vedno vzeli samo profilne slike, ampak smo pobrskali po profilih, seveda le tisto, kar je bilo javno dostopno« (avtor ZLOvenije).

Na podlagi izbranih kriterijev selekcije je v ZLOveniji pristalo nešteto posameznikov in posameznic, pri čemer so si avtorji

prizadevali zajeti čim širši spekter, od mladih do starih, žensk in moških (...) bolj prebivalci ruralnih območij Slovenije, nagnjeni v desno, mogoče malo bolj verni. Morda nižji srednji sloj prebivalstva, ki ga družijo predvsem nekakšen strah, da bo ogrožen še ta skromen način življenja, ki ga pač imajo. (avtor ZLOvenije)

Pridobljeni rezultat tovrstne selekcije – same državljanke ZLOvenije – je mogoče opisati na različne načine: lahko gre za sovražnost, ki denimo izhaja iz socialne stiske, kot poudarja sam avtor portala, ko osebe »nimajo odkrito razdelane fašistične ideologije in mnenj, temveč je to odraz nekega položaja, družbenega in širšega, v katerem se nahajajo«. Lahko gre za impulz krivice, »češ, država skrbi za begunce, za nas pa niso poskrbeli, pa smo državljani Slovenije«, v katerem se skriva tudi latentni nacionalizem. A z vidika problematičnih posledic družbenih omrežij, ki potencirajo ekstremizem, skupinsko polarizacijo in družbeno fragmentacijo (glej npr. Sunstein, 2001), lahko ZLOvenijo interpretiramo tudi s konceptom egocentričnih javnosti. Po mnenju Rojasa (2015) gre za skupnosti »srednje ravni,

razširjene skozi teme in prostor, manj goste in bolj heterogene kot majhne skupine, kot skupnosti šibke pozornosti in omrežne fenomene» (Rojas, 2015: 94). Egocentrične javnosti torej niso reprezentativni deli splošne populacije, temeljijo pa na družbenem omrežju, v katerem ima posameznik središčno vlogo, saj temeljijo na družbenih interakcijah, ki jih posameznik generira skozi različne življenjske poteke (ibid.: 95–96). Z vidika prostora niso nujno lokalno centrirane javnosti, so pa spodbujene z multiplimi lokalnostmi. Predvsem pa so omrežne narave, kar je ključnega pomena pri izmenjevanju njihovih informacijskih poti ter potencialih za družbeno mobilizacijo.

Izkušnje na portalu ZLOvenija pa so pokazale tudi na možnost transformacije prvotno skrajno polariziranih in ekstremističnih stališč, ko oz. če so v sam medijski sistem izražanja vključeni določeni pogoji: ravno javnost in transparentnost ter multimedijaska ekspresivnost objav so dosegle pomemben učinek in pripomogle, da skrajna stališča, razpršena v raznotera omrežja, skozi sistematično koncentracijo v eno samo »egocentrične omrežje«, ki je bila opremljena še z javno identifikacijo oseb, dosežejo verižni samoumik spornih vsebin. Portal je namreč vpeljal strategijo »samoodstranjevanja«, ki pa je šele v drugi, modificirani obliki, dosegla svoj namen. ZLOvenija je torej doživela podobno preobrazbo, kot je v enem od poskusov aplikacije egocentričnih javnosti na ekstremistična vedenja v digitalnem kontekstu pokazala študija Magdalene Wojcieszak (2015). Po njenem mnenju egocentrične javnosti družijo namreč še tri lastnosti: presegajo geografske meje, so ekspresivne in javne (Wojcieszak, 2015: 103–104), vsaka od omenjenih lastnosti pa lahko bodisi zmanjšuje intenzivnost ekstremističnih mnenj in pripomore k moderaciji vedenja ali nasprotno, ekstremizem pospeši.

ZLOvenija je dokazala, da se ekstremizem lahko pod nekaterimi pogoji tudi samoumakne. Ali kot pojasni intervjuvanec sam:

Avtorje, ki so se znašli na portalu, smo pozvali, naj pošljejo svojo obrazložitev, zakaj nočejo biti več na portalu. (...) Na podlagi tega poziva je bil odziv precej boljši. Kot da bi ljudem dali možnost katarze, neko možnost spovednice. Da se ne počutijo pod pritiskom, da se morajo javno opravičevati, ampak da zgolj napišejo, zakaj so se zmotili, zakaj za svojo izjavo ne stojijo več. (avtor ZLOvenije)

Posledica v portal vpeljane spovednice naj bi bilo iskreno obžalovanje oseb za posamezne izjave, pospremljene predvsem z intimnimi in neracionalnimi razlogi: »Da jih je strah za svojo družino, da jih je strah za svojo situacijo, da se zavedajo, da je to, kar so zapisali, iracionalno. Da ne želijo nikomur nič slabega. Da niso takšni, kakor jih izjava prikazuje.« (avtor ZLOvenije)

ZLOvenija v fizičnem prostoru: anonimnimi aktivisti in javno razkriti nestrpneži

Pomemben učinek na transformacijo zmotne percepcije državljanov ZLOvenije, da je vsaka izjava, podana na omrežju Facebook, zasebna in drugim nedostopna, je imela še ena javna intervencija, ki je nastala pod neposrednim vplivom ZLOvenije, a na pobudo drugih akterjev. Kmalu po vzpostavitvi portala so namreč določeni obrazi ljudi s pripisanimi izjavami sovraštva pristali še na javnih površinah v obliki nalepk, ki jih je bilo mogoče videti in brati na avtobusnih postajah, trgih, ulicah. Osebe so postale vidne tudi tistim, ki v družbena omrežja niso vpeti, obenem pa je prenos obrazov in fotografij prebivalcev ZLOvenije v fragmentirano polje fizične dostopnosti pripomogel ne le k prepoznavnosti same intervencije, temveč tudi k njeni vsebinski nadgradnji, saj je ZLOvenija s tem postala tudi predmet medijskega poročanja.

ZLOvenija je s tem pokazala, da je moč digitalnih omrežij torej toliko večja, kolikor intenzivno se dogajanja znotraj njih prepletajo s konkretnimi praksami, ki izhajajo tudi iz fizičnega sveta, oz. da imajo civilnodružbene akcije večji doseg in učinek, ko že tako navidezne in prepletene meje med spletnim in nespletnim svetom načrtno zabrišejo:

Dejansko je na enem stebru na ulici verjetno manj ljudi videlo tisto osebo kot pa na spletu, ko so objavo vsi zaznali in se zgražali. Ampak šele s tem, ko je bila nalepljena v fizičnem svetu, takrat jih je zares zmotilo. (avtor ZLOvenije)

Eden najpogostejših očitkov samim tvorcem spletnega portala se je s tem še okreplil: skrivanje za lastno anonimnostjo je iz perspektive tistih, ki so se kot nestrpni državljani znašli v ZLOveniji, delovalo dvolično in manipulativno. A kot trdijo avtorji pobude, je bila odločitev za anonimnost predvsem samoobrambni ščit za varovanje pred morebitnimi napadi, grožnjami in diskreditacijami. In kot potrjuje pogovor z idejnim vodjem iniciative ZLOvenija, so žrtve napadov bili mnogi, ki so o ZLOveniji zgolj pisali.

Sklep

Kot spletna intervencija, ki je sicer (pre)hitro zamrla, je ZLOvenija uresničila vse prvotno zastavljene cilje (glej sliko 1), saj je uspešno dosegla samoumik sovražnih izjav nestrpnih uporabnic in uporabnikov Facebooka. A obenem je dosegla bistveno več: opozorila je na odgovornost vrste drugih družbeno-političnih sfer, ki so pri reševanju tega problema povsem odpovedale.

ZLOvenija je zagotovo edinstven primer lokalnega aktivističnega odziva v digitalnem okolju, zato bi si poleg pričujoče diskusije zaslužila še številne nadaljnje analize. Ne nazadnje je nekaj tematik in konkretnih dilem, ki jih je ZLOvenija

razprla, ne zgolj v odnosu do (ne)moči digitalnih družbenih omrežij in političnega delovanja, ostalo povsem odprtih. Delno jih ponuja tudi sam intervju, ki obravnava še številne druge relevantne vidike: denimo nejasen odnos klasičnih/tradicionalnih medijev do digitalnih pobud in pomanjkljivo medijsko poročanje o tovrstnih fenomenih; socialna in družbeno-kulturna ozadja, ki uporabnike družbenih omrežij »silijo« v ekstremistična vedenja in sovražnosti do drugih; ali pa politični kontekst, ki do različnih manjšin nenaklonjeno in do tujcev sovražno mnenjsko klimo soustvarja, po drugi strani pa politični eliti celo dopušča, da molči in se o tovrstnih primerih javno izpostavljenega sovražnega govora niti ne izreče.

Z vidika samih ustvarjalcev portala je namreč ravno ta vidik ključen, saj, kot med drugim opozarja manifest, ki je še danes dostopen na uvodni predstavitvi portala:

Ta stran ne bi smela obstajati, ker je skrajna, ker je nastala kot odgovor na molk tistih, ki bi morali govoriti, tistih, ki so bili izvoljeni za to, da bodo trezno spregovorili v času, ko bo večini odpovedal razum. Pa niso. (Glej sliko 1.)

ZLOvenija je zato tudi primer civilnodružbenega upora proti napačni ali odsotni politiki, ki v optimističnem duhu slikovito pokaže na to, da se isti medij v istem digitalnem prostoru z istim jezikom lahko uporablja za dosego emancipatorskih ciljev in razvija v demokratične prakse ali pa v ekstremistične in antidemokratične, pri čemer moč ni v tehnologiji sami, temveč v ljudeh, ki jo uporabljajo.

Problem je, da se o tovrstnih primerih, potencialih in rešitvah na splošno tako rekoč nič ali zelo malo govori, tako v nacionalnem medijskem prostoru, kot tudi širše. Nasprotno, v odnosu do novih medijskih platform, še zlasti Facebooka, Snapchata, Instagrama in drugih aplikacij, ki jih razen mlajših, t. i. »digitalnih domorodcev«, večina niti ne pozna, prevladuje diskurz strahu. Posledično se to kaže v ekspanziji pozornosti do »spletnih nevarnosti«, ki ključne rešitve problemov razume izključno v promociji varnih rab, zaščite in nadzora, ne pa tudi v poudarjanju kreativnih, kritičnih in aktivističnih praks, ki jih iste platforme omogočajo.

Literatura in viri

- BARASSI, VERONICA (2015): *Activism on the Web: Everyday Struggles against Digital Capitalism*. London: Routledge.
- BOYD, DANAH M. IN NICOLE B. ELLISON (2007): Social Network Sites: Definition, History and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13(1): 210–230.
- DAHLBERG, LINCOLN (2001): Extending the Public Sphere through Cyberspace: The Case of Minnesota E-Democracy. *First Monday* 6(3). Dostopno na: <http://firstmonday.org/article/view/838/747> (18. junij 2017).
- DAHLGREN, PETER (2009): *Media and Political Engagement: Citizens, Communication and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- DAHLGREN, PETER (2013): *The Political Web: Media, Participation and Alternative Democracy*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- GIL DE ZUNIGA, HOMERO (2009): Blogs, Journalism and Political Participation. V *Journalism and Citizenship: New Agendas in Communication*, Z. Papacharissi (ur.), 108–123. Oxford, New York: Taylor & Francis.
- GIL DE ZUNIGA, HOMERO (UR.) (2015): *New Technologies and Civic Engagement*. London: Routledge.
- GIL DE ZUNIGA, HOMERO IN SAIF SHAHIN (2015): Social Media and Their Impact on Civic Participation. V *New Technologies and Civic Engagement*, H. Gil de Zuniga (ur.), 78–90. London: Routledge.
- GILLESPIE, TARLETON (2010): The Politics of Platforms. *New Media & Society* 12(3): 347–364.
- GLYNN, CARROLL J., MICHAEL E. HUGO IN LINDSAY H. HOFMANN (2012): All the News that's Fits to Post. *Computers in Human Behaviour* 28(1): 113–119.
- GURAK, J. LAURA (1999): The Promise and the Peril of Social Action in Cyberspace: Ethos, Delivery and the Protests over Market Place and Clipper Chip. V *Communities in Cyberspace*, M. A. Smith in P. Kollock (ur.), 243–263. New Haven: Yale University Press.
- HACKER, L. KENNETH IN JAN VAN DIJK (2000): *Digital Democracy*. London: Sage.
- HAGUE, N. BARRY IN BRIAN D. LOADER (1999): *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*. London: Routledge.
- HARTLEY, JOHN, JEAN BURGESS IN AXEL BRUNS (UR.) (2015): *New Media Dynamics*. Chichester: John Wiley & Sons.
- JENKINS, HENRY, RAVI PURUSHOTMA, MARGARET WEIGEL, KATIE CLINTON IN ALICE J. ROBINSON (2009): *Confronting the Challenges of Participator Culture: Media Education for the 21st Century*. Cambridge: The MIT Press.
- JONES, STEVEN (1998): *Cybersociety 2.0*. London: Sage.
- KOZINC, NINA (2015): Dehumanizacija za rezalno žico. *Časopis za kritiko znanosti* 43(262): 245–249.
- KURNIK, ANDREJ (2015): »Hvala, ker odpirate Evropo.« *Časopis za kritiko znanosti* 43(262): 225–240.
- MALINA, ANNA (1999): Perspectives on Citizen Democratization and Alienation in the Virtual Public Sphere. V *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*, B. N. Hague in B. D. Loader (ur.), 23–38. London: Routledge.
- MIHALIDIS, PAUL (2014): *Media Literacy and the Emerging Citizen: Youth, Engagement and Participation in Digital Culture*. New York: Peter Lang Publishing.
- OBLAK, TANJA (2003): *Izzivi e-demokracije*. Ljubljana: FDV.
- OBLAK ČRNIČ, TANJA (2016): Mladi državljani in institucionalna politika v kontekstu participativne digitalne kulture. *Annales* 26(1): 119–132.
- O'REILLY, TIM (2005): What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software. *International Journal of Digital Economics* 65: 17–37.
- OPAZOVALEC RUDOLF (2015): Neznosna lahkost krutosti. *Kritika konservativna*.

- Dostopno na: <https://kritikakonservativna.com/2015/10/29/neznosna-lahkost-krutosti/> (29. oktober 2015).
- PAPACHARISSI, ZIZI (2009): The Virtual Geographies of Social Networks: A Comparative Analysis of Facebook, LinkedIn and ASmallWorld. *New Media & Society* 11(1/2): 199–220.
- ROJAS, HERNANDO IN DR. (2005): Media Dialogue: Perceiving and Addressing Community Problems. *Mass Communication & Society* 8: 93–110.
- ROJAS, HERNANDO (2008): Strategy versus Understanding: How Orientations Toward Political Conversation Influence Political Engagement. *Communication Research* 35: 452–480.
- ROJAS, HERNANDO (2015): Egocentric Publics and Perceptions of the Worlds around Us. V *New Technologies and Civic Engagement*, H. Gil de Zuniga (ur.), 93–102. London: Routledge.
- SPEARS, RONALD IN LEA MARTIN (1994): Panacea or Panopticon? The Hidden Power in Computer-Mediated Communication. *Communication Research* 21: 427–459.
- VAN DIJCK, JOSÉ (2013): *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. Oxford: Oxford University Press.
- WILHELM, G. ANTHONY (1999): Virtual Sounding Boards: How Deliberative is Online Political Discussion? V *Digital Democracy*, B. N. Hague in B. F. Loader (ur.), 179–194. London: Routledge.
- WOJCIESZAK, MAGDALENA (2015): Internet, Egocentric Publics, and Extremism. V *New Technologies and Civic Engagement*, H. Gil de Zuniga (ur.), 103–121. London: Routledge.
- ZLOVENIJA. Dostopno na: <http://zlovenija.tumblr.com/> (6. marec 2017).